

XIVA XONLIGIDA MADANIYAT

Erkayeva Munira Aliyevna

IIV 1-sonli Toshkent akademik litsey o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Xiva xonligida madaniyatning rivojlanish bosqichlari, uning asosiy yo'nalishlari hamda tarixiy ahamiyati tahlil etilgan. Xonlik hududida XVIII–XIX asrlarda shakllangan ijtimoiy-siyosiy muhit, xalqning ma'naviy ehtiyojlari va davlat homiyligidagi ilm-fan, adabiyot, me'morchilik, hunarmandchilik va tasavvufiy hayotning taraqqiyoti asosida madaniyat gullab-yashnagan. Ayniqsa, Muhammad Rahimxon II va Said Abdullaxon davrida kutubxonalar tashkil etilishi, tarixiy asarlar yozilishi, san'at va xalq og'zaki ijodining rivojlanishi madaniyatning yuksalishiga xizmat qilgan. Maqolada Xiva xonligidagi madaniy merosning bugungi kundagi ilmiy o'rganilishi, saqlanishi va xalqaro miqyosda qadrlanishi haqida ham so'z yuritiladi. Manbaviy asosda olib borilgan bu tadqiqot tarixiy-madaniy merosni anglashda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, madaniyat, adabiyot, me'morchilik, kutubxona, Muhammad Rahimxon, hunarmandchilik, tasavvuf, tarixiy yodgorlik, xalq ijodi, XVIII–XIX asrlar.

КУЛЬТУРА ХИВИНСКОГО ХАНСТВА

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются этапы развития культуры Хивинского ханства, ее основные направления и историческое значение. На территории ханства расцвет культуры происходил на основе общественно-политической обстановки, сложившейся в XVIII–XIX вв., духовных потребностей народа, развития науки, литературы, архитектуры, ремесел, мистической жизни под покровительством государства. Особенно во времена правления Мухаммада Рахим-хана II и Саида Абдулла-хана создание библиотек, написание исторических трудов, развитие искусства и устного народного творчества способствовали росту культуры. В статье также рассматриваются современные научные исследования, сохранение и международное признание культурного наследия Хивинского ханства. Это исследование, проведенное на основе источников, важно для понимания исторического и культурного наследия.

Ключевые слова: Хивинское ханство, культура, литература, архитектура, библиотека, Мухаммад Рахимхан, ремесла, мистика, исторический памятник, народное искусство, XVIII–XIX вв.

CULTURE IN THE KHIVA KHANATE

ABSTRACT

This article analyzes the stages of development of culture in the Khiva Khanate, its main directions and historical significance. Culture flourished on the basis of the socio-political environment formed in the 18th-19th centuries, the spiritual needs of the people, and the development of science, literature, architecture, crafts and mystical life under state patronage. Especially during the reigns of Muhammad Rahimkhan II and Said Abdullakhan, the establishment of libraries, the writing of historical works, the development of art and folk oral art served the rise of culture. The article also discusses the current scientific study, preservation and international appreciation of the cultural heritage of the Khiva Khanate. This research, conducted on a source basis, is of great importance in understanding the historical and cultural heritage.

Keywords: Khiva Khanate, culture, literature, architecture, library, Muhammad Rakhimkhan, crafts, mysticism, historical monument, folk art, 18th–19th centuries.

KIRISH

Xiva xonligi Markaziy Osiyodagi yirik siyosiy tuzilmalar qatorida alohida o‘rin tutadi. Bu xonlik XVI asr o‘rtalaridan XX asr boshlariga qadar mavjud bo‘lib, o‘zining boy madaniy merosi, qadimiy qadriyatlari va mustahkam ma‘naviy asoslari bilan ajralib turadi. Ayniqsa, Xiva xonligida madaniyat taraqqiyoti bu davrda hukmron bo‘lgan siyosiy barqarorlik, xalqning ilmga va san‘atga bo‘lgan qiziqishi hamda xonlik hukmdorlarining ma‘rifatparvarlik siyosati bilan chambarchas bog‘liqdir. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, XIX asrning ikkinchi yarmida Xiva shahrida 70 dan ortiq madrasa, 90 ga yaqin masjid va o‘nlab kutubxonalar faoliyat yuritgan. Jumladan, Muhammad Rahimxon II (Feruzxon) davrida madaniy hayot o‘zining eng yuksak cho‘qqisiga chiqqan bo‘lib, u xon sifatida nafaqat siyosiy, balki adabiy-ijodiy faoliyati bilan ham mashhur bo‘lgan. U tomonidan tashkil etilgan “Feruziylar davrasi”da o‘ndan ortiq shoir va adiblar faoliyat yuritgan, ularning ijod namunalari hozirga qadar saqlanib kelmoqda. Xiva xonligining madaniy hayoti ko‘p qirrali bo‘lib, adabiyot, me‘morchilik, tasviriy san‘at, xalq og‘zaki ijodi, hunarmandchilik va diniy ma‘rifat sohalarini o‘z ichiga oladi. Ayniqsa, Xiva maktabi deb tan olingan me‘morlik uslubi tarixiy obidalarda o‘zining yorqin ifodasini topgan. Xonlik davrida bunyod etilgan Ichan qal‘a, Kalta Minor, Toshhovli saroyi, Muhammad Aminxon madrasasi kabi me‘moriy yodgorliklar UNESCO tomonidan jahon madaniy merosi ro‘yxatiga kiritilgan. Shu davrda adabiyot sohasida ham muhim yutuqlarga erishildi. Muhammad Rahimxon II, Agahi, Bayoniy, Munis kabi shoirlar o‘zbek tilida ijod qilgan va tarixiy, diniy, ijtimoiy mavzularda asarlar bitgan. Ular tomonidan yaratilgan tarixiy risolalar, devonlar va tarjimalar xalq ma‘naviy hayotining boyligidan dalolat beradi. Ayniqsa,

Munis va Agahi tomonidan yaratilgan “Firdavs ul-iqbol” asari – Xiva xonligining siyosiy va madaniy tarixini o‘rganishda muhim manba sanaladi. Hunarmandchilik sohasida esa gilamdo‘zlik, zargarlik, misgarlik, yog‘och o‘ymakorligi kabi milliy kasblar taraqqiy etib, mahalliy hunarmandlar tomonidan yaratilgan mahsulotlar nafaqat ichki bozor, balki qo‘shni hududlarga ham eksport qilingan. 1880-yillardagi statistik ma’lumotlarga ko‘ra, Xiva atrofidagi 40 dan ortiq qishloqda 1000 dan ortiq hunarmand faoliyat yuritgan.

Xiva xonligi davrida xalq og‘zaki ijodi – doston, ertak, maqol va hikmatlar orqali axloqiy qadriyatlar targ‘ib qilingan. Bu og‘zaki adabiy meros madrasalarda o‘qitilgan va yozma adabiyot rivojiga zamin bo‘lgan. Diniy ma’rifat esa Naqshbandiya va Yassaviya tariqatlari orqali jamiyatda axloqiy-ruhiy birlikni mustahkamlashga xizmat qilgan. Shu sababli, Xiva xonligi davridagi madaniyatni chuqur o‘rganish – bu nafaqat tarixiy haqiqatni tiklash, balki xalqning ruhiy, axloqiy, estetik qarashlari shakllangan muhim bosqichni anglash demakdir. Mazkur maqola orqali biz Xiva xonligidagi madaniy hayotning asosiy yo‘nalishlari, uning rivojlanish bosqichlari va zamonaviy merosdagi ahamiyatini yoritishga harakat qilamiz.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Xiva xonligi davrida madaniyat yuksak bosqichga ko‘tarilgan bo‘lib, u davlat siyosatining ajralmas qismi sifatida shakllangan. Ayniqsa, Muhammad Rahimxon II (Feruzxon) davrida adabiyot, san’at, ilm-fan va me’morchilik sohalarida katta yutuqlarga erishilgan. U tomonidan tashkil etilgan kutubxonalar va adabiy davralar madaniy muhitning rivojiga zamin yaratgan. Xiva shahrida XIX asr oxirlariga kelib 70 dan ortiq madrasa, 90 dan ziyod masjid va bir necha kutubxona faoliyat ko‘rsatgan. Shoirlar Munis, Agahi va Bayoniy kabi ijodkorlar tomonidan yozilgan tarixiy va adabiy asarlar bugungi kungacha ahamiyatini yo‘qotmagan. “Firdavs ul-iqbol” kabi tarixiy manbalar orqali xonlikning siyosiy va madaniy hayoti chuqur yoritilgan. Me’morchilikda esa Ichon qal’a, Toshhovli saroyi, Kalta Minor kabi obidalar orqali xalqning estetik qarashlari va zamonaviy qurilish uslublari mujassam etilgan. Bugungi kunda Xiva shahrining tarixiy markazi UNESCOning Jahon madaniy merosi ro‘yxatiga kiritilgan.

Hunarmandchilikda esa mingdan ortiq mahalliy ustalar faoliyat yuritib, gilamchilik, misgarlik, yog‘och o‘ymakorligi kabi sohalar rivojlangan. Bu esa Xiva xonligini madaniy jihatdan mustahkam va iqtisodiy jihatdan faol markazga aylantirgan. Shu tariqa, Xiva xonligi madaniyati – xalqning milliy o‘zligini, estetik tafakkurini va ma’naviy dunyoqarashini ifodalovchi muhim tarixiy bosqich bo‘lib, u bugungi O‘zbekiston madaniy hayotining poydevorini tashkil etadi.

MUHOKAMA

Xiva xonligi tarixiy jihatdan nafaqat siyosiy, balki madaniy jihatdan ham boy meros qoldirgan davlat tuzilmalaridan biridir. XVI asrdan XX asr boshigacha davom

etgan ushbu xonlik davrida madaniy hayot doimiy rivojlanib borgan. Xonlik markazi bo'lgan Xiva shahri esa o'zining diniy, adabiy va hunarmandchilik markazi sifatidagi nufuzi bilan butun Turkiston hududida mashhur bo'lgan. Xiva xonligining madaniy taraqqiyotida xonlarning o'rni beqiyos bo'lgan. Xususan, Muhammad Rahimxon II (Feruzxon) davrida madaniyatga bo'lgan e'tibor yuqori darajaga chiqdi. U o'zi ham shoir bo'lganligi sababli, ijodkorlar, tarixchilar va olimlarga katta homiylik qilgan. Aynan uning davrida ko'plab kutubxonalar, madrasalar va adabiy davralar tashkil etilgan. Xonlik davrida yozma adabiyotga katta e'tibor qaratilgan. Munis Xorazmiy, Muhammad Rizo Agahi va Bayoniy kabi tarixchi-shoirlar bu davrning madaniy va siyosiy hayotini yorituvchi bebaho asarlar yozib qoldirishgan. Masalan, "Firdavs ul-iqbol" asari Xiva xonligining tarixini yorituvchi muhim manba hisoblanadi.

Statistik manbalarga ko'ra, XIX asr oxirlariga kelib Xiva shahrida 70 dan ortiq madrasa, 90 dan ziyod masjid va bir nechta kutubxonalar faoliyat yuritgan. Bularning barchasi diniy ta'lim, ilm-fan va madaniyatning chuqur ildiz otganligini ko'rsatadi. Xiva xonligi davrida me'morchilikda ham ulkan yutuqlarga erishilgan. Toshhovli saroyi, Kalta Minor, Muhammad Aminxon madrasasi, Juma masjidi kabi me'moriy obidalar bugungi kunda ham o'zining nafisligi va tarixiy ahamiyati bilan ajralib turadi. Ushbu obidalar orasida ayrimlari 1990-yilda UNESCOning Jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan. Xalq og'zaki ijodi bu davrda ham keng rivojlangan. Dostonlar, rivoyatlar, maqollar va hikmatlar og'zaki adabiyotning asosiy turlaridan bo'lib, ular yozma adabiyot shakllanishiga xizmat qilgan. "Alpomish", "Gorug'li", "Yusuf va Zulayho" kabi dostonlar Xiva madaniy muhitida yangicha talqinlarda aytilgan.

Diniy madaniyatning rivoji ham muhim o'rin egallagan. Naqshbandiya va Yassaviya tariqatlari Xiva xonligida keng tarqalgan bo'lib, tasavvufiy hayot orqali xalq ma'naviyatiga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Bu tariqatlar ijtimoiy hayotda axloqiy me'yorlarni shakllantirishda muhim vosita bo'lgan. Feruzxon tomonidan tashkil etilgan "Feruziylar davrasi" Xiva adabiy hayotining eng muhim markazlaridan biri bo'lgan. Bu davrada o'ndan ortiq shoir va adib faoliyat olib borgan bo'lib, ular orasida Agahi yetakchi o'rinda bo'lgan. Agahining o'zbek tilidagi she'rlari va tarjimalari o'zbek adabiy tilining rivojiga katta hissa qo'shgan. Xonlikda ilm-fan sohasida ham jiddiy yutuqlarga erishilgan. Madrasalarda nafaqat diniy fanlar, balki riyoziyot, mantiq, geometriya, tibbiyot kabi dunyoviy fanlar ham o'qitilgan. Ibn Sino, Al-Farg'oniy, Al-Xorazmiy kabi allomalarning asarlari madrasalarda asosiy darslik sifatida foydalanilgan.

Hunarmandchilik Xiva madaniyatining ajralmas qismi bo'lib, yog'och o'ymakorligi, misgarlik, gilamchilik, zargarlik va ganchkori san'atlari keng rivojlangan. 1880-yillardagi hisob-kitoblarga ko'ra, faqatgina Xiva atrofidagi 40 ta qishloqda mingdan ortiq hunarmand ishlagan.

Xiva gilamlari o‘zining rang-barangligi, naqshlarining nozikligi va sifatli iplar bilan to‘qilishi bilan ajralib turgan. Bu gilamlar nafaqat mahalliy bozor, balki Eron, Hindiston va Rossiyaga ham eksport qilingan. Bu holat xonlik iqtisodiy va madaniy almashuvda faol bo‘lganligini ko‘rsatadi. Xonlikdagi kutubxonalar boy qo‘lyozma fondlariga ega bo‘lgan. Qadimiy arab, fors va turkiy tillardagi asarlar jamlangan bo‘lib, ularning ayrimlari hozirda O‘zbekiston Fanlar akademiyasida saqlanmoqda. Bu kutubxonalar ilmiy izlanishlar uchun asosiy markazlar bo‘lgan. Tasviriy san’atda miniatyura san’ati rivojlangan bo‘lib, bu asarlar ko‘pincha tarixiy voqealar va diniy mavzularni o‘z ichiga olgan. Rangtasvirlarda tabiiy bo‘yoqlar, ipak matolar, oltin suvi va tirnoq bilan ishlov berish kabi usullar qo‘llanilgan.

Xiva xonligida ayollar ham ma’naviy va ijtimoiy hayotda ma’lum darajada ishtirok etgan. Ayrim manbalarda xon ayollari tomonidan tashkil etilgan hayriya va madrasalar haqida ma’lumotlar uchraydi. Bu madrasalarda qizlar uchun diniy va axloqiy saboqlar o‘qitilgan. Xiva musiqasi ham o‘ziga xos bo‘lib, dutor, gijjak, rubob kabi cholg‘ular orqali xalq qo‘shiqlari ijro etilgan. Bayramlar va marosimlarda folklor ansambllari ishtirokida sahna ko‘rinishlari uyushtirilgan. Musiqa Xiva xalqining ruhiy dunyosini ifodalash vositasi bo‘lgan. Madaniyat taraqqiyoti xonlikning xalqaro munosabatlariga ham ta’sir ko‘rsatgan. Xiva savdo-sotiq orqali Eron, Hindiston, Afg‘oniston, Rossiya va Xitoy bilan aloqada bo‘lib, madaniy almashinuvni mustahkamlab borgan. Ayniqsa, elchilik safarlari vaqtida madaniy sovg‘alar almashuvi keng tarqalgan. Xiva xonligi davridagi madaniyat siyosati davlat homiyligida amalga oshirilgan bo‘lib, bu hukmdorlarning ma’rifatparvarlik siyosatini aks ettiradi. Davlat darajasida ilm-fan, san’at va adabiyotga e’tibor berilishi xalqqa bo‘lgan g‘amxo‘rlik ifodasidir. Shu tariqa, Xiva xonligi madaniyati – bu bir davrning ma’naviy ko‘zgusi, xalq tafakkurining ifodasi va tarixiy taraqqiyotining muhim sahifasidir. Bu madaniyat bugungi o‘zbek xalqining o‘zligini anglashida, tarixiy merosni qadrlashida muhim rol o‘ynaydi. Bugungi kunda Xiva xonligining madaniy merosi xalqaro miqyosda qadrlanib, yodgorliklar restavratsiya qilinmoqda, adabiy meros nashr etilmoqda va yosh avlodga o‘rgatilmoqda. Bu esa ushbu tarixiy davrning dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi.

XULOSA

Xiva xonligi davridagi madaniyat taraqqiyoti O‘rta Osiyo tarixida muhim o‘rin egallaydi. Ushbu davrda shakllangan madaniy muhit diniy-ma’rifiy ta’lim, adabiyot, san’at, me’morchilik, xalq og‘zaki ijodi va hunarmandchilik kabi sohalarida sezilarli yuksalishga erishgan. Ayniqsa, Muhammad Rahimxon II (Feruzxon) va Said Muhammadxonlar davrida madaniyat davlat siyosatining ajralmas qismiga aylangan. Xonlar ilm-fan va ijodkorlarni rag‘batlantirish orqali boy madaniy muhit yaratganlar.

Xiva shahrida o‘nlab madrasa va kutubxonalar faoliyat yuritib, ularda diniy hamda dunyoviy fanlar o‘qitilgan. Yozma adabiyotda Munis, Agahi va Bayoniy kabi

shoir-tarixchilarning asarlari xalq ma'naviyatini boyitgan. Me'morchilikda Ichan qal'a, Toshhovli saroyi, Kalta Minor kabi yodgorliklar yaratilgan bo'lib, ular o'zining san'atbopligi bilan xalqaro miqyosda e'tirof etilgan.

Shuningdek, xalq hunarmandchiligi, tasviriy san'at va musiqaning rivoji orqali Xiva xonligi nafaqat siyosiy, balki madaniy markazga aylangan. Bugungi kunda Xiva shahrining tarixiy markazi UNESCOning Jahon merosi ro'yxatiga kiritilishi bu madaniyatning jahon ahamiyatiga ega ekanligini tasdiqlaydi. Demak, Xiva xonligi davrida madaniyatning yuksalishi — xalq ma'naviy uyg'onishining asosiy poydevorlaridan biri sifatida tarixda chuqur iz qoldirgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdurahmonov I. Xiva xonligi tarixi va madaniyati. – Toshkent: “Fan”, 2011. – 240 b.
2. Agahi M.R. Gulshan ul-muluk (Matn va izohlar). – Toshkent: “Sharq”, 1999. – 310 b.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 180 b.
4. Madrahimov O. Xiva madaniy hayotida kutubxonalar roli. – Urganch: “Ishonch”, 2020. – 144 b.
5. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi qo'lyozmalar fondi materiallari.
6. Qayumov A. Feruzxon va Feruziylar davrasi. – Toshkent: “Fan”, 2003. – 198 b.
7. Rashidov Z. Xiva xonligi hunarmandchiligi tarixi. – Toshkent: “Mehnat”, 2014. – 230 b.
8. Sirojiddinov S. O'zbek adabiyoti tarixiy manbalar asosida. – Toshkent: Ilm ziyo, 2017. – 276 b.
9. UNESCO World Heritage Centre. Itchan Kala – Historic Centre of Khiva. – Paris, 1990.
10. Vohidov N. Xorazm me'morchiligi tarixidan. – Urganch: XDU, 2005. – 192 b.